

Ірина Петренко

САМОВІЛЬНІ РОЗЛУЧЕННЯ В СИСТЕМІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН МИРЯН XVIII СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про самовільні розлучення серед українського населення Російської імперії XVIII ст. Акцентовано увагу на поширеності цього явища в системі шлюбно-сімейних відносин. Розкрито боротьбу Російської православної церкви з самовільними розлученнями, які не вписувалися в офіційні приводи для розірвання шлюбу.

Ключові слова: самовільні розлучення, миряни, шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, подружжя, Російська православна церква.

Протягом століть сім'я є найміцнішою ланкою суспільства і найбільш ефективним засобом збереження культури народу. Саме в сімейному побуті, повсякденному житті зберігається і передається з покоління в покоління соціальна традиція, яка відіграє величезну роль у суспільному житті людини. Еволюція родини тісно пов'язана з еволюцією суспільних відносин, адже на ній сфокусовано багато ключових проблем суспільства. Протягом історичного розвитку основи моральності, духовності і державності закладалися в родині, тобто шлюбно-сімейні відносини є основою суспільного розвитку. Проблема самовільних розлучень у контексті шлюбно-сімейних відносин українського населення ранньомодерного суспільства у студіях сучасних науковців майже не розглядалася. У зв'язку з цим вона і становить актуальність для вітчизняної історіографії.

Аналізуючи дослідження, в яких започатковано розв'язання досліджуваної проблеми – практики самовільних розлучень, слід розпочати з того, що деякі її аспекти були в центрі уваги відомого українського історика, етнографа, архівіста, археографа О.І.Левицького. У своїх працях учений наголосив на поширеності самовільних розлучень серед мирян Гетьманщини та розкрив боротьбу з ними Російської православної церкви.

Професор церковної історії Харківського університету А.Лебедев присвятив свою статтю розгляду приводів для розлучення серед православного населення на основі архівних документів Харківської і Курської духовних консисторій. Приводів до розлучень, вважав учений, було п'ять: неможливість мати дітей через хворобу одного із подружжя, багатоженство, неповноліття, перелюб, взаємна згода подружжя на розлучення, тобто самовільне розлучення¹. Кожну із цих причин А.Лебедев яскраво проілюстрував фактами з соціальної дійсності XVIII ст.

Шлюбно-сімейні відносини в Україні розглядали російські й українські дослідники, зокрема М.Цатурова, Б.Миронов, В.Маслійчук, М.Сулима² та ін. Вони присвятили свої праці різним аспектам означеної проблеми, зокрема, негативному впливу загальноросійського сімейного законодавства на родинні відносини українців, що призвело до занепаду і деморалізації подружнього життя, а також побіжно згадували про самовільні розлучення як вияв демократизму шлюбно-сімейних відносин.

Метою даної статті є дослідження практики самовільних розлучень серед українського населення Російської імперії XVIII ст.; висвітлення боротьби з ними

© Петренко Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Російської православної церкви; зіставлення букви закону і повсякденного життя соціуму, яке не завжди вписувалося в норми законів.

Морально-етичні норми та приписи щодо родинних відносин були відомі з часів Київської Русі. Так, прикладом Візантії на Русі практикувалися розлучення чоловіків і жінок за взаємною згодою. У церковному уставі Ярослава Мудрого є статті про самовільне покидання чоловіком жінки, а в уставній грамоті Ростислава Мстиславича Смоленської єпископії є стаття про покидання чоловіком жінки або жінкою чоловіка. Ці документи красномовно свідчать про відповідну практику повсякденного життя наших пращурів.

У XVIII ст. в українському суспільстві спостерігалася подвійність поглядів на умови правильного укладання шлюбу: не лише простий народ, а й заможні верстви продовжували керуватися звичаєвим правом і розглядали шлюб як акт громадський, заснований на вільній домовленості обох сторін. Для того, щоб подібна угода мала законну силу, потрібно було дотримання певних форм, які диктувалися законом і звичаєм. Закон вимагав, щоб шлюбний договір був укладений відкрито при свідках, оформлений законним документом, вписаним у актові книги, звичай – щоб був виконаний обряд у формі весілля, котре в побуті простого народу не втратило свого важливого значення у справі укладення шлюбу. Хоча духовенство і тоді наполягало на тому, щоб шлюб був освячений і церковним вінчанням, але ніхто з них не чинив опору при дотриманні лише народних звичаїв. Однак шлюб вважався законним і без церковного освячення, лише були б виконані умови звичаєвого права.

Наприкінці XVII ст. Українська православна церква потрапила під Московський патріархат. Згідно з політикою Синоду, шлюб мав утратити свої національні особливості і наблизитися до тієї форми, яку пропагувала Російська православна церква. Шлюбно-сімейні стосунки були уніфіковані і поставлені під жорсткий контроль. У зв'язку з цим зіткнулись різні погляди на шлюб і форму його здійснення. Церква тлумачила шлюб як таїнство і єдиною законною формою його здійснення вважала вінчання, а звичаєве народне право віками виробило свій погляд на шлюб як на вільну угоду, котру чоловік та жінка за своєю власною ініціативою укладають і розривають.

Зважаючи на консервативність і міцність традицій, у XVIII ст. серед мирян продовжував побутувати такий спосіб розлучення подружжя, як написання розлучних листів («разводных писем»). Не виступаючи законною підставою для розірвання шлюбу, вони, втім, широко застосовувалися на практиці. Розлучний лист являв собою письмовий документ, в якому чоловік і дружина домовлялися розірвати подружнє життя, визначали долю спільних дітей, ділили майно тощо. Особливо негативно ставилася Російська православна церква до самовільних розлучень подружжя. Однак вони не були рідкістю.

Російська православна церква встановила жорсткі причини для розлучень подружжя, як-от перелюб, відсутність одного з подружжя більше, ніж 5 років, довічне заслання (ув'язнення) одного із подружжя, багатожлюбність, виявлення близьких родинних зв'язків, фізична неспроможність до шлюбних стосунків, безплідність дружини та інші. Тому причини для розірвання шлюбів звичаєвого права і приписів Російської православної церкви не збігалися, що на практиці спричинялося до конфліктів, які ламали людські долі. З цього приводу історик Л.Орленко (псевдонім – О.І.Левицького) відзначав: „Трохи не в першу чергу отся нівеліровка зачепила шлюбні справи і одним замахом знищила вільні розводи, про які й нечувано було в Московськiм царствi, а це зараз же відгукнулось гострими конфліктами в родинному житті козацької старшини, яка з дідів-прадідів звикла користуватись правом вільної розлуки”³.

Відповідно до канонів церкви, юридично це не було законне розлучення, і подружжя перебувало в шлюбі, тобто коли один із них укладав новий шлюб, то він був не дійсним. З цього випливає, що розлучні листи були способом обійти закон, який визначав обмежену кількість приводів для розлучення, позаяк повсякденне

життя було різноманітнішим, ніж буква закону. Крім того, законний процес розлучення вимагав тривалої і дорогої процедури, що не могли собі дозволити незможні верстви населення.

Подружжя вдавалося до розлучних листів у наступних, найбільш поширених, випадках: по-перше, за обоюсторонньої згоди чоловіка і дружини, але за відсутності законних причин для розірвання шлюбу; по-друге, коли ініціатором розлучення був один із подружжя, котрий одноосібно розривав шлюб, не узгоджуючи своє рішення з дружиною або чоловіком. Законних причин для розлучення у цьому випадку також не було. Істотна різниця між цими двома варіантами розлучення за розлучним листом полягала в тому, що в першому випадку подружжя нехтувало авторитетом церковної влади і законом, а в другому – зачіпалися інтереси церкви і покинутої половини подружжя.

У 1715 році ніжинський хорунжий Іван Величковський одружився з дочкою новгород-сіверського протопопа Єфимією Заруцькою. Шлюб виявився невдалим, тож чоловік звернувся до київського митрополита Варлаама з проханням дати йому розлучення. У цей період „<...> церковні давні погляди на суть шлюбу були ще живими в малоруському суспільстві, але вище духовенство не могло вже більше поблажливо ставитися до них, а зобов'язане було узгоджуватися у цій справі з поглядами центрального уряду, який наполягав на безумовному виконанні шлюбних церковних постанов”⁴. Тому Варлаам надіслав прохання Івана Величкового до Синоду. Там, розглянувши справу, дозволили йому розлучитися, але заборонили одружуватися вдруге. Синод кваліфікував одруження при живій дружині перелюбом. Обурений таким рішенням, Іван Величковський 1724 року одружився, всупереч настановам Синоду, з Анною Новицькою. Київський митрополит визнав цей шлюб недійсним, і на подружжя було накладено церковну епитимію. Однак Величковський не підкорився рішенням Синоду і не подався разом із дружиною відбувати покарання у монастир. Тоді подружжя було відлучено від церкви. І лише після того, як у 1731 році померла перша дружина Івана Величкового, йому вдалося виклопотати у Синоду зняття церковного покарання і дозволу доживати віку із законною дружиною Анною.

Яскравим прикладом неможливості отримати розлучення до смерті є подружнє життя бунчукового товариша Івана Миклашевського. Миклашевські належали до знатних родів Гетьманщини, вони були переважно вихідцями з поляків, за вірну службу гетьману Богдану Хмельницькому отримали землі і посади. Ось приклад із сімейного життя молодшого сина стародубського полковника Михайла Миклашевського – Івана. Одружився він у грудні 1724 року з Євдокією, в подружжя народився син Павло. Наступного року прийшов наказ із Санкт-Петербурга, й Івана забрали у Гілянський похід, що тривав майже два роки. За його відсутності Євдокія у Стародубі, „свалявшись с некоторым моим же служителем, прижила блудно двое детей, из которых одно без моей в Малой Россіи бытности, а другое за возвращением моим из похода, взятая уже за тем пороком маткою ее в дом свой, там родила; чрез что до крайнего я пришел разорения и обесславления”⁵. Жити з нею він більше не хотів і тому просив чернігівського архієрея Іродіона Жураковського дати розлучення та дозвіл повторно взяти шлюб. У справі Івана Миклашевського про розлучення брав участь Феофан Прокопович. Однак так до кінця свого життя Іван Миклашевський і не дочекався розлучення. Помер він у 1740 році, а його вдова повторно вийшла заміж за Стародубського полкового писаря Степана Петрукевича.

Такі приклади неможливості отримання законного розлучення і повторного одруження провокували мирян вдаватися до самовільних розлучень без санкції церковної влади.

Непоодиноким явищем було написання розлучних листів безпосередньо священнослужителями. Їх поведінку можна пояснити різними обставинами. По-перше, часто панотці отримували за це матеріальну винагороду. По-друге, священників обирали на цю посаду парафії, у зв'язку з чим вони перебували в певній залеж-

ності від мирян, які могли їх переобрати або впливати на них, іноді їй вдавалися до погроз. Парафіяльний священник не завжди мав можливість звернутися за допомогою до архієпископа, оскільки той перебував далеко, а з парафіянами стикався щоденно. Крім того, парафіяльні священники часто позитивно ставилися до розлучних листів, не бачачи в них нічого протиправного. Укази ж Синоду, в яких гостро заперечувалися і переслідувалися розлучні листи, у віддалені епархії потрапляли з великим запізненням або й не надходили зовсім, через що ієреї порушували закони, самі того не відаючи.

Укази ж були все суворіші. У 1730 р. Синод разом з імператрицею Анною Іоанівною видав указ, в якому засудив самовільні розлучення, пригрозивши ієреям у разі невиконання «тяжким штрафом, лишенням священства»⁶. При імператриці Катерині II указом від 8 червня 1767 року парафіяльним священникам було заборонено видавати розвідні листи. Синод докладав максимальні зусилля для боротьби з самовільними розлученнями. Розірвані шлюби через розлучні листи визнавалися недійсними, навіть коли подружжя десятки років проживало окремо.

Однак, незважаючи на боротьбу Синоду з розлучними листами, на практиці вони продовжували побутувати. Російська православна церква жорстоко карала як мирян, так і священнослужителів за їх застосування. Наприклад, у 1732 р. Синод покарав багатими подружжя Костилевих за «самовольно совершенное ими разлучение от сожительства друг с другом»⁷. Крім того, Синод зобов'язав їх знову жити разом, чоловіка ж було заслано на каторжні роботи за місцем служби на півроку.

Суворо карали і священнослужителів, «приложивших руки к написанию разводных писем»⁸. Так, одного панотця було позбавлено сану, пострижено бороду, заслано в Кирилів монастир в число самих «низких рабочих»⁹.

Самовільні і добровільні розлучення були поширені не тільки на тих територіях, в яких переважало православне населення, але й на Правобережжі, яке було в складі Польщі. Архівні рукописні джерела свідчать про те, що розлучні листи існували і в католицтві. Так, у Книзі гродській м. Летичева за 1713 р. зберігся розлучний лист дружини чоловікові, написаний польською мовою¹⁰.

Серед простого люду в Гетьманщині розлучення ще довго відбувалися за старими звичаями. А коли такі факти ставали відомі владі, то на винного чекала єпитимія в монастирі. У 1743 р. козак Миргородського полку Ничипір Донець, колишній запорожець, добровільно розлучився з жінкою, „по правилам святых отецъ”, бо вони не ладнали у подружньому житті. „Розлука була справлена так само, як се робилось споконвіку по цілій Україні; скликали родичів, ті обмірковували справу, і з їх дозволу й поради Донець з жінкою дали один одному „разводные листы”, а в них між іншим написали, що обоє вони мають право поновити шлюб з іншими особами...”¹¹. При цьому були присутні родичі й парафіяльний священник Данило. Вважаючи себе вільним, Донець знову, вже вчетверте, одружився у Самарі з Євдокією. Причому це було не просто співжиття, а законно вінчаний шлюб, який і освятив, найімовірніше, той же священник Данило. Потім хтось доніс про це київському митрополиту, а той визнав розлучення і новий шлюб Ничипора Донця не дійсним. Його розлучили з новою дружиною і відправили до Козелецького монастиря на покаяння терміном на два роки. Однак цікавою подробицею цієї справи було те, що акт розлучення Донця відбувся в присутності сільського парафіяльного священника, який потім і вінчав його вчетверте. Такий факт свідчить про те, що сільське духовенство в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. сприймало народний погляд на шлюб як на вільну угоду між чоловіком і жінкою.

Учений Д.Азаревич з цього приводу зауважував, що населення Гетьманщини, «не ходячи до правильного суду, самовільно між собою розлучаються, а духовенство таким особам вільно видає розвідні листи. Ось наскільки в народних звичаях не визнавалося за шлюбним зв'язком нерозірваності. Тому священного,

повного морального спілкування для нероздільного життя за шлюбом не визнавалося»¹².

Історик О.І.Левицький, досліджуючи процес розлучення в Гетьманщині у XVIII ст., наголошував на тому, що тут завжди розлучення було особистою справою подружжя. Він зауважив, що „сільське духовенство в Гетьманщині і в половині XVIII ст. по-давньому поділяло народний погляд на шлюб, як на вільну угоду та змову, яку чоловік та жінка по своїй власній охоті замикають, а коли схочуть, то й ламають”¹³. Зрозуміло, що подібна практика не вписувалася в ту державну політику уряду і Синоду Російської імперії, спрямовану на уніфікацію шлюбно-сімейної сфери життя суспільства за загальноросійськими зразками. Така ситуація призводила до конфліктів і непорозумінь між владою і населенням у родинній сфері життя.

Починаючи з 60-х рр. XVIII ст., церковна організація значно зміцніла, почала жорсткіше контролювати розлучення, особливо переслідуючи самовільні. Синод почав перешкоджати розлученням, прагнучи поставити розлучення в суворі рамки духовних законів, зробити розлучення прерогативою формального духовного суду при архієпископі. Однак цей процес впроваджувався повільно, про що свідчать неодноразові заборони священникам давати «розлучні листи» і зроблене в 1767 р. визнання Синодом того, що «в епархиях обыватели многие от живых жен, а жены от живых мужей в брак вступают <...> и распускные письма священно- и церковнослужители им пишут, а другие, безрассудно утверждая оные быть правильными, таковые браки венчают»¹⁴.

Зустрічаються приклади написання розлучних листів як за присутності, так і за відсутності духовної особи, зокрема, при свідках, як правило, місцевих мешканцях. Так, А.Лебедев, досліджуючи архівні документи Харківської і Курської духовних консисторій, у протоколі від 20 травня 1730 р. Харківської духовної консисторії віднайшов відомості, що мешканця м. Мерефа Прокопа Деденка в 1712 р. було забрано в полон, де він пробув 22 роки. Дружина ж його Олена вдовою залишалася вісім років, а потім вийшла заміж за іншого чоловіка, з яким прожила 11 років і прижила дітей. П.Деденко, повернувшись із полону, дізнався про те, що його колишня дружина вже мала чоловіка і дітей, тому не хотів їх розлучати. П.Деденко взяв у неї лише 5 руб. для укладання нового шлюбу і отримання розлучного листа для доказу того, що він є вільним. Цього листа Олена дала йому при свідках – отамані та інших¹⁵.

2 вересня 1733 р. мешканець м. Яблунева Петро Щелкунов подав прохання про розлучення його з осліплого дружиною Ксенією. Вони прожили у шлюбі 28 років, народили двох дітей, але ті померли. Близько семи років тому Ксенія осліпла, на її правій нозі «пальчик червь отточил, и в летнее время ежегодно в той ноze бываю черви»¹⁶. Три роки подружжя вже не жило разом, Ксенія мешкала у своїх рідних братів, а в 1731 р. дала Петрові «отпускное письмо, чтобы мне жениться на иной жене»¹⁷. Консисторія ухвалила рішення про розлучення подружжя, а Петро Щелкунов зобов'язувався допомагати колишній дружині.

30 квітня 1764 р. священник Покровської церкви слободи Миколаївка рапортував у Харківське духовне правління про те, що мешканець с. Нижнього Бурлука Слобідського Ізюмського полку Іван Біда засватав Марію Григор'єву. Просив повінчати пару після того, як духовне правління видасть «венечную память». Однак «по справке оказалось, что у Беды имеется жена Устинья, которая, по взятии его, Беды, еще в 1756 г. в службу, вышла замуж за другого, а, по сбежании онаго безвестно, и за третьяго, с которым и ныне в супружестве находится, и по нежеланию ея с означенным ея первым мужем Бедою жить, дала ему, за руками свидетелей, о свободном ему в супружество вступлении письмо»¹⁸. Остаточне рішення у справі відсутнє.

8 лютого 1770 р. Деркуське духовне правління преосвященному Тихону Воронезькому звітувало, що у слободі Барановій дружина Григорія Шевченка Ксенія через свою хворобу (на ногах мала великі рани, й одна нога зовсім не рухалася)

більше не хотіла з ним жити. Тому при свідках вона дала розлучний лист, яким дозволила чоловікові знову одружитися, зважаючи на його молодий вік. Цього листа було представлено в духовний суд. Резолюція преосвященного була такою: «1770 года, марта 18 дня, послать к протопопу указ с прописанием того, что по силе апостольского правила, развесть не можно, и чтоб он увещевал обоих о долготерпении и благодарении Богу за его отеческое посещение и милосердное наказание <...> когда жена страдает, то мужу ея оставлять ее и не должно, и не можно»¹⁹.

23 серпня 1779 р. Білгородська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про двоємужжя одноворки Мар'яни Барабашової. Жінка за життя першого чоловіка Семена вдруге вийшла заміж. З'ясувалося, що подружжя повінчалось вісім років тому. Однак «во время сочетания от злых людей он, Семен, испорчен, а кем, он того не знает, то, по таковой причине живучи, он, с нею, Марьяною, через восемь лет плотского совокупления не имел, и затем по прошению тестя и тещи его, а оной Марьяны родный родителей, разводное письмо по простоте своей, почитая оное за непротивное законам, от себя дал, ныне ж он, Семен, пришел в первобытное свое здоровье и с означенною женою его Марьяною жить по-прежнему желает, и плотское совокупление иметь с нею в состоянии»²⁰. На жаль, справа до кінця не доведена.

Продовження цієї справи знаходимо у статті А.Лебедева, написаній на основі документів Харківської і Курської духовних консисторій. Духовний суд покарав подружжя за розлучний лист. Так, «Барабашев был наказан плетьми и жена его Мариамна для сожития отдана ему с распискою»²¹.

17 серпня 1792 р. Білгородська духовна консисторія отримала прохання від мешканця слободи Руська Лозова Харківської округи Євтея Шарапова, в якому чоловік просив удруге одружитися через хворобу своєї дружини Марії. Чоловік повідомив, що дружина, поживши у шлюбі два роки, «впала в венерическую болезнь и великое гноище»²². Жінка повернулася жити до батьків і живе в них уже 16 років. 5 березня 1791 р. вона написала листа, яким звільнила чоловіка від подружніх обов'язків. Марія зазначала: «по скорбности моей не могу его задевать, а позволяю ему где он себе сыщет, жениться, а я его никакой просьбы не должна просить, в чем при нижеподписавшихся свидетелях сие письмо дала»²³. Тож дружина звільнила чоловіка від подружніх обов'язків і «дозволила мне жениться и потому, что, зная мое убожество и одиночество, чтоб дом мой не разорился и более того не пришел я в убожество, почему я того села Лозового к растриженному священнику Антону, кой в том селе служил дьяконом, спрашивая можно-ли мне жениться по данному от жены письму, или ехать в Белгород к Вашему Преосвященству (епископу Білгородському і Курському Феоктисту. – **І.П.**), которой мне сказал, что ехать незачем»²⁴. Є.Шарапов заплатив ієреєві 16 руб. та ще й дав 2 мішки пшениці і жита, «через что доведя меня до крайнего разорения и убожества»²⁵.

Є.Шарапов доглядав за своїм старим батьком і на час розгляду справи проживав у монастирі. Просив відпустити його на місяць додому для збору врожаю. Також просив дозволу на другий шлюб. Однак рішення в даній справі нам не відоме.

У ситуаціях, коли питання про повторний шлюб не стояло, дворяни зазвичай не ускладнювали собі життя бюрократичною тяганиною, офіційне розлучення замінюючи фактичним: роз'їжджалися і мирно ділили статки (маєтки, кріпаків, гроші тощо), після чого жінка отримувала свободу. Однак за такої відносної свободи чоловіки зобов'язані були відповідати за своїх дружин, зокрема, утримувати їх матеріально.

Досить класичним у цьому сенсі є приклад графа О.В.Суворова і його дружини Варвари Іванівни. Його конфлікт і фактичне розлучення призвело до галасливого скандалу, у який була втягнута петербурзька знать, включно з імператором Павлом I. У жовтні 1797 р. жінка, заручившись підтримкою знатних вельмож та скориставшись холодним ставленням імператора Павла I до її чоловіка, вимагала

від останнього, з яким давно жила окремо, сплатити їй борги – 22 тис. руб., а також збільшити річне утримання. Полководець через посередників відповів, що сам має борги і тому не може їй допомогти. Через імператорського фаворита генерал-прокурора Куракіна справа дійшла до царя. При вирішенні конфлікту Павло I став на бік графині. Натхненна цим Варвара Іванівна подала прохання, в якому вже не обмежилася сумою у 22 тис., а скаржилася на відсутність будинку і на матеріальні труднощі. Вона виявила бажання жити в маєтку свого чоловіка, користуватися його майном, яке приносило прибутку не менше 8 тис. руб. на рік. Павло I підтримав дружину, і О.В.Суворов змушений був підкоритися волі імператора. Сімейні чвари й опала знову підштовхнули графа до неординарного вирішення справ: на початку 1799 р. він звернувся до царя з проханням дозволити прийняти чернечий постриг. Однак замість цього Павло I присвоїв йому звання генералісімуса і призначив командувати союзними арміями у боях із французами.

Зусиллями світської влади і церкви було досягнуто те, що офіційне розлучення стало можливим лише з санкції духовного суду і при суворому дотриманні вимог до причин та процедури розлучення. Це стало результатом боротьби держави за контроль над шлюбно-сімейною сферою, переслідування і покарання священників за самовільні розлучення, без участі духовної влади. Тому свобода розлучень, боротьба з якою тривала протягом XVIII ст., на початку XIX ст. була майже викоренена. Однак у віддалених селах, у провінції, продовжували діяти старі традиції, які допускали свободу розлучень і їх самовільне здійснення. У цьому процесі міг брати участь парафіяльний священник, який це дозволяв, або подружжя самовільно розходилося без участі ієрея, котрий, у принципі, і не завжди мав можливість це проконтролювати.

Самовільні розлучення найбільше побутували серед селян. Це було пов'язано з такими обставинами: поглядом на шлюб як такий, що легко укладається і легко припиняється через домовленість подружжя між собою, а не через офіційні причини, встановлені законом; дорожнеча і жорстокість процедури шлюбозлучного процесу. Тому виходом були самовільні розлучення, які нелегально санкціонувалися общиною і громадською думкою.

Таким чином, церковний шлюб суперечив звичаєвому праву і народним уявленням про шлюб, котрі тлумачили шлюб як звичайну угоду, яку можна добровільно укласти і розірвати. Російська православна церква найбільшій канонічній регламентації піддала розлучення, значно обмежила їх свободу і причини, що суперечило старим українським звичаєвим традиціям. Реальне, повсякденне життя не вміщалося в норми діючого церковного права про розлучення. Воно було більш різноманітним і багатограним за жорсткі, звужені норми офіційного права. Подружжю доводилося шукати способи обійти закон. Одним із таких способів було поширення розлучних листів, які являли собою форму припинення шлюбу. Ініціатори розлучних листів, котрі були обмежені рамками існуючих приводів для розлучення, знаходили протизаконний шлях. Російській православній церковній владі доводилося вести боротьбу як із збільшенням кількості розлучень, так і з порушниками законів, котрі ігнорували канонічне право. Ця боротьба поступово переросла в перманентне протистояння.

Особи, які уклали шлюб після самовільного розлучення, мали наслідки такі ж, як при перелюбі. Другий шлюб визнавався недійсним, і винуватець повертався до колишньої дружини. Крім того, він платив штраф на користь митрополита.

Перспективами подальших розвідок із даної теми може бути розширення територіальних і хронологічних рамок дослідження.

1. Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга вторая. – С.1-31.

2. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. – М.: Юридическая литература, 1991. – 112 с.; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.). – СПб.: Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т.1. – 548 с., т.2. – 566 с.; Маслійчук В.

- Дев'янтна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип.5. – С.197-215; Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип.7. – С.243-263; Сулима М.М. Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII-XVIII ст. – К.: Фенікс, 2005. – 256 с.;
3. Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. // Україна. – 1914. – Книга 4. – С. 14.
 4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.81. – Спр.10. – Арк.2.
 5. Люди Старой Малороссии // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С.251.
 6. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т.VII. – № 2400; ПСЗРИ. – Т. VII. – № 5655.
 7. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т.VII. – № 2608.
 8. ПСЗРИ. – Т.VII. – № 2606.
 9. Там само.
 10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. II. – Спр. 21723-21727. – Арк. 4-5.
 11. Фотинский О. К характеристике семейных и общественных отношений казачества в последние годы существования Сечи Запорожской // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1901. – Кн. 15. – С.5.
 12. Азаревич Д. Русский брак // Журнал гражданского и уголовного права. – СПб., 1880. – Кн.5. – С. 111.
 13. Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. // Україна. – 1914 – Книга 4. – С. 23.
 14. ПСЗРИ. – Т.XVIII. – № 12935.
 15. Лебедев А. Вказ. праця. – С. 29.
 16. Там само. – С. 4.
 17. Там само. – С. 5.
 18. Там само. – С. 29.
 19. Лебедев А. О Вказ. праця. – С. 30.
 20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.2009. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк1.
 21. Лебедев А. Вказ. праця. – С. 30.
 22. ЦДІАК – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр.2528. – Арк. 14.
 23. Там само. – Арк. 15.
 24. Там само. – Арк. 14-14 зв.
 25. Там само. – Арк. 14 зв.

В статье анализируются самовольные разводы в среде украинского населения Российской империи XVIII века. Акцентируется внимание на распространенности этого явления в системе брачно-семейных отношений. Раскрыто борьбу Российской православной церкви с самовольными разводами, которые не вписывались в официальные поводы для развода супругов.

Self-willed divorces among Ukrainian population of Russian empire in the XVIII-th century are analyzed in the article. The attention is focused on prevalence of this phenomenon in the system of marriage-family relations. The article tells also about struggle of Russian Orthodox Church against self-willed divorces which didn't belong to the official grounds for the divorce of married couple.

